

Н. МІРЗА-АВАКЯНЦ

Селянські рухи 1902 року на Полтавщині.

В кінці березня 1902 р. на межі Конградського й Полтавського повіту серед селянства раптом вибух інтенсивний аграрний рух, який виявився переважно в тому, що селяни натовпом приходили в маєтки великих та середніх землевласників—дворян, купців, козаків і др.,—брали хліб, сіно, картоплю та інші продукти для власного вжитку й годівлі худоби, але лише зрідка грабували інше панське добро, і, як виїмок, руйнували та палили панські будови. На протязі кількох днів селянський рух обхопив Василівську, Чутівську, Руновщанську волості Полтавського повіту, Тагамлицьку, Білухівську, Карлівську вол. Конградського повіту й перекинувся в сусідні повіти Харківщини—Валківський та Богодухівський. Для місцевої адміністрації селянський рух був цілковитою несподіванкою й перші 2—3 дні не зустрічав енергійного опіру. Це «бездействие власти» (зокрема, млявість полтавського губернатора Бельгарда) утворили сприятливі умови для поширення руху, який посував на захід Полтавського повіту, і 2—3 квітня селяни грабували панські маєтки під самою Полтавою. Але становище було надто серйозне, аби влада могла довго ставитися до нього легковажно: на протязі кількох днів було пограбовано на Полтавщині над 50 маєтків і те-ж саме загрожувало й низці інших; перелякані поміщики вимагали енергійних заходів, а, з другого боку, і адміністрація розпочала рішучу боротьбу з селянством. Було викликано військо та козаки й за допомогою рушниць¹⁾, а особливо різги збунтоване селянство хутко було приведено до покори, а по «заспокоєнню» розпочалося слідство, що принесло низку тяжких репресій, екзекуцій та інших кар. Врешті, у вересні—жовтні 1902 р. 960 чол. селян було притягнуто до суду. Для поповнення-ж збитків потерпілим поміщикам указом 11 травня 1902 р. було асигновано з державного скарбу 800 тисяч карбованців, які мусіли повернути державі селянські громади тих сел, люdnість яких брала участь у бунті, при чому грошева сума, що припадала на певне село, розкладалась на всіх селян, незалежно від того, чи брали вони індивідуально участь у грабунках чи ні, бо, з погляду уряду, одні були винні в тому, що грабували, другі в тім, що не вдержали від грабунку своїх односельчан. Таким чином, «бунт» було задоволено, а бунтівників дійсних та вигаданих покарано.

Отака в коротких рисах зовнішня історія селянського руху на Полтавщині. Коротко, як блискавка, вибух він і погас: 28 березня виявились перші зовнішні ознаки руху (селяни Максимівки забрали картоплю в Карлівському маєтку гер. Мекленбург-Стрелицького), а вже 11 квітня вик. обов.

¹⁾ Напр., в с. Ковалівці Полт. пов. військо стріляло в селян, з яких 2 було забито, а 5 поранено. «Крестьянские движения 1902 года» (новые материалы), изд. Центр-архива, М. 1923 г., ст. 2.

прокурора Харківської Судової Палати Лопухин сповіщав міністра юстиції, що селяни Валківського повіту «толпами приносять въ волостныя правленія владѣльцамъ похищенное имущество, просятъ помилованія и составляютъ о томъ общественные приговоры»¹⁾. Ще швидче було задано селянські бунти в Полтавському повіті, де після 3-го квітня випадків нападу на панські садиби вже не було²⁾. Але невважаючи на короткий час, що тривали селянські рухи, події 1902 р. мають великий інтерес: це була перша, після реформи 1861 р., спроба масового протесту селянства супроти тяжких умов суспільно-економічного устрою старої Росії, протесту мало свідомого, неорганізованого, майже стихійного, але з яскраво виявленим соціальним змістом: «пора панамъ перестать пановать, у насъ такіе листки есть, что все должно быть наше», все равно все наше скоро будетъ»,—казали селяни, нападаючи на панські маєтки³⁾. З другого боку, селянський рух 1902 р. цікавий тим, що в ньому цілком виявилися ті економічні підвалини, що трохи пізніше привели село до аграрних виступів 1905—6 р.р., а потім кинули селянство у вир революції 1917—20 р.р.

Зазначені революційні виступи селянства звичайно відрізнялись поміж собою по обсягу та розмаху руху, але вони мали спільний ґрунт, глибоку протилежність класових інтересів поміж незаможними та багатим елементом села. З одного боку, середнім та великим землевласником—поміщиком і куркулем—з другого. Ця протилежність виросла на ґрунті розвитку промислового капіталізму і, зокрема, зросту капіталізму в селянському господарстві в кінці XIX і початку XX ст., вона загострювалась в міру капіталізації господарства, викликала у селянина пекучу жагу землі та запеклу зненависть до пана, що володів нею, експлуатуючи в своїх інтересах безземельного й малоземельного хлібороба, і, врешті, часом ця соціальна колізія виливалась у революційні виступи або селянські бунти, що охоплювали більші чи менші райони, аж доки не розквітла пишним цвітом велика революція, яка знесла панське землеволодіння та передала землю до рук селян.

Коли переходити до оцінки причин селянського руху 1902 р., доводиться підкреслити два явища, як ґрунт, на якому утворився селянський виступ: загальний стан селянського господарства на Полтавщині в кінці XIX—початку XX століття—причина найголовніша,—неврожай 1901 р., що охопив досить широкий район південно-східної Полтавщини—причина додаткова. Поруч з ними відступає на другий план агітація «зломіре-них осіб», тоб-то революційних партій, яка не була рішучим фактором селянського руху, хоч цей мотив систематично підкреслювався в низці офіційних донесень органів влади. Так, 3/IV 1902 р. Лопухин (прокурор Харківської Палати в той час) телеграфував міністру юстиції: «несомнінно установлено, что безпорядки создались на почвѣ революціонной пропаганды, своевременно не остановленной»⁴⁾, а 11/IV він же розвинув цю думку докладніше в своєму рапорті: «Крестьянское возстаніе въ Полтавской и Харьковской губерніяхъ по однимъ внѣшнимъ своимъ признакамъ носило характерный отпечатокъ явленія, не сложившагося естественнымъ путемъ

1) «Крест. движ. 1902 г.», изд. Центрархива, ст. 27.

2) Там же, ст. 25.

3) Там же, ст. 18 и 25. Всі цитати зі справи навожу по оригіналу російською мовою.

4) Там, же ст. 18.

народження на почвѣ экономической, а привитого извне, созданного посредством преувеличенія кѣмъ-либо в глазах народа значенія имущественного неравенства между нимъ и крупными землевладѣльцами. Въ дальнѣйшихъ моихъ наблюденіяхъ предположеніе о революціонной пропагандѣ нашло себѣ подтвержденіе¹⁾... Таким чином, устами Лопухина утворилась офіційна версія, що в основу селянського руху лягла «революційна пропаганда» кількох осіб, що підбурювали селянство супроти панів, роздуваючи й перебільшуючи класову ворожнечу. Творець цієї версії не потурбувався заглянути глибше в ті обставини, що довели врешті селянина до повного відчаю й кинули на панську садибу; не зупинився перед аналізом конкретних умов життя села, в якому було, на його погляд, «все благополучно²⁾», не задумався над тим, що всяка агітація та пропаганда мають успіх лише в тому випадку, коли ґрунтуються на реальних фактах життя, а не на вигадках. Було знайдено й агітаторів: студент Анатолій Олексенко та гурток селян, що організував він, студент Губарів, Лощилів та инш.

Але це упрощене пояснення причин селянських рухів було остільки поверховим, в такій мірі не відповідало реальним відношенням села, що версія Лопухина не могла задовольнити навіть офіційні кола, й поруч з нею бачимо спробу з боку представників уряду підійти реально до тих обставин, що викликали селянські бунти, й виявити їх дійсні причини. Великий інтерес з цього боку мають листи та докладна записка Г. Г. Коваленського. Командирований Сенатом у вересні 1902 р. на судовий розгляд справ селян, що брали участь у рухові, він поставився дуже уважно й совісно до цього доручення, простудіював матеріали, які зазнайолювали з обставинами селянського життя, прислухався до того, що говорили селяни на суді, придивився до тієї картини побуту села, яка яскраво встала під час судового процесу. Всі ці спостереження привели його до висновку, що «пропаганда... въ уѣздахъ, охваченныхъ беспорядками, имѣла значеніе только ланцета, вскрывшаго нарывъ, созрѣвающій на самобытной почвѣ условій деревенской жизни, почему ей въ этомъ вопросѣ должно быть отведено совершенно второстепенное мѣсто³⁾». Натомісць Коваленський висовує інші факти, що мали, на його думку, першорядне значіння: тяжкий економічний стан селянства, низький культурний рівень населення, відсутність впливу й керування з боку поміщиків, місцевої адміністрації та селянських органів управління й инш. До такого-ж висновку—незначна роль пропаганди в селянських рухах—прийшов і другий представник офіційних кол—член консультації міністра внутрішніх справ В. Н. Семенів: «важнѣйшей изъ причинъ (руху 1902 р.) является, по моему мнѣнію, безотрадное экономическое положеніе крестьянъ той мѣстности, гдѣ беспорядки возникли⁴⁾»,—писав він у своєму докладі. Звичайно, наводячи ці цитати, я не хочу сказати, що Коваленський і Семенів цілком вірно уявляли причину селянських

1) «Крестьянск. движ. 1902 г.», ст. 27.

2) Цікавий як зразок бюрократичного підходу, до справи уривок з рапорту Лопухина, до міністра юстиції про причини селянських рухів: запевняючи, що розмови про голод і прохання допомоги з боку селян є дурниця, він зауважує, що в попередньому році зовсім не було в районі руху такого неврожаю, «который ставилъ бы народонаселеніе въ бѣдственное положеніе и вынуждалъ его къ массовому обращенію къ благотворительности», хоч, справді, у Полтавськім і Конградськім повітах у 1901 р. був повний неврожай, і селянство залишилось і без хліба й без корму для худоби.

3) Там же, ст. 99.

4) Там же, ст. 60.

виступів: відкидаючи пропаганду, як причину рухів, і звертаючи чимало уваги на економічні умови селянства, і той і другий в цілому не доцінювали роли зазначених обставин, в той же час перебільшуючи вплив революційної пропаганди. Так, наприклад, Семенів зазначав, що, ґрунтуючись на тяжких економічних умовах селянського життя, «политически неблагонадежные комитеты» викликали «открытое нападение крестьян на помещиков»¹⁾, а Коваленський підкреслює, як особливий мінус селянського життя, який «весьма дурно» відбивався на селянстві, «почти полный абсентеизмъ дворянъ, т.-е. тѣхъ дворянъ, которые когда-то вліяли на сельскую жизнь и ею руководили»²⁾ і вважав у відсутності керування з боку поміщиків одну з причин легкого поширення соціалістичних ідей серед селян. Нема чого багато заперечувати цій наївності, виявленій Коваленським у розумінні класових взаємовідношень села: для кожного, хто підходить об'єктивно до аналізу суспільних відносин, ясно, що поміщик не міг керувати селянином не тому, що не жив на селі, але через те, що в процесі продукції це були дві ворожі сили, — гнобитель і пригнічений.

Тогочасним представникам уряду, не вважаючи навіть на найщиріше бажання зрозуміти правду життя, було неприступно уявлення відносин на селі, як класової боротьби різних груп населення, вони намагалися на пекучі цифри статистики та гіркі оповідання свідків і обвинувачених накинути намітку старих ідеалів якогось патріархального барина-поміщика, який би керував селом, допомагав селянському лихові, піклувався про селянські потреби, вияснював селянству сучасне становище, врешті, наводячи жахливі цифри, що малювали економічний стан села, не хотіли погодитись, що справжня причина руху полягає в цій самій економіці.

От через це, визнаючи за Коваленським і Семеновим уміння підійти до справи критично й досить об'єктивно, неможливо проте погодитись зі всіма їх висновками й доводиться перевіряти, ті думки, що висловлювали вони у своїх «записках» та листах.

Як уже було зазначено, за основні причини селянських рухів 1902 р. доводиться вважати: 1) економічний стан селянства, 2) неврожай 1901 р., що поставив селянство де-яких з повітів у надзвичайно скрутне становище й з'явився приводом для руху. Поруч з цими причинами революційній пропаганді не доводиться надавати великого значіння. Звичайно, я не хочу сказати, що революційної пропаганди на селі у 1902 році зовсім не було: не підлягає сумніву, що вона провадилась, і серед селянства ходила де-яка революційна література. Так, в справах селян 1902 р. маємо згадки про відому революційну брошуру «Дядько Дмитро», «Рабочіе союзы», низку прокламацій, числа «Искры» та інші нелегальні видання, які привозив і поширював у Лисичій та околишніх селах Олексенко. В матеріалах жандармського «дознанія» про «преступную пропаганду» в Полтавським та Конградським повітах у 1902 р. знаходимо цілий список селян із гуртка Олексенка, які поширювали серед населення «соціалистическіе и революціонные ученія», передаючи цю нелегальну літературу³⁾. Врешті, на суді де-хто з селян пояснював свою участь у грабунках тим, що «книжкам повірив»⁴⁾.

1) «Крест. дв. 1902 г.», ст. 62.

2) Там-же, ст. 84.

3) Матер. изд. Центрарх, ст. 122—23.

4) Там-же, ст. 54.

Але проте питання про розміри впливів на селянські рухи революційної пропаганди доводиться вирішити в напрямі негативному. Підстави до цього, на мою думку, такі: 1) що-до поширення пропаганди, Полтавський та Конградський повіти не являлися виїмками серед інших повітів Полтавщини, в яких проте селянського руху не вибухло, і тому пропаганду неможливо вважати за дійсну причину подій; 2) пропаганда зачепила в той час лише нечисленні одиниці серед селянства, але не зробила впливу на селянський загаль; 3) пропаганда, що провадилась в Полтавським та Конградським повітах, мала випадковий, так-би мовити, «кустарний» характер, провадилась переважно окремими студентами-добровільцями і не набула ясно-викристалізованого напрямку якоїсь з політичних партій; 4) впливаючи лише на одиниці і залишаючи широкі селянські маси поза межами свого впливу, ця революційна пропаганда не виробила серед селянства зазначеного району ні класової та політичної свідомості, ні революційної ідеології, а цей факт являється яскравим доказом того, що вбачити в пропаганді гуртків інтелігентів та окремих селян не лише причину, але навіть значний вплив в селянським рухові 1902 р.,—немає підстав.

Що зазначені висновки вірні, доводить ціла низка фактів. Треба зауважити, що взагалі зміна економічних обставин в сільському господарстві в зв'язку з розвитком капіталізму, про який ще доведеться говорити далі, незвичайно загострила відносини поміж селянством та поміщиками й утворила, з одного боку, глибоке стихійне незадоволення селян тогочасним становищем та бажання знайти вихід із нього, а з другого,—виготворила ґрунт для поширення революційної пропаганди. З початку 1902 р. маємо досить численні відомості з різних повітів Полтавщини про зріст революційного настрою села, в якому проте неможливо шукати певного викристалізованого програму, але лише реакцію на щоденні кривди, що доводилось терпіти селянинові. Найближчим ворогом для нього був пан, і через це лозунгами селянина стає: «геть панів»; найгострішою потребою для селянського господарства була земля, звідси бажання—поділити панську землю. А назустріч цим бажанням йшла революційна пропаганда, що обґрунтовувала і надавала принципові підвалини та відкривала ширші перспективи для селянства найбільш свідомого, але селянським загальною засвоювалась лише в тій частині, яка підпирала його щирі бажання що-до одержання землі.

Характерним, хоч і неповним і не завжди певним, показником настроїв селянства полтавщини в 1901—2 р. являються рапорти ісправників полтавському губернаторові. Звичайно, вони відбивають дійсність не в повній мірі, бо тогочасна поліція, з одного боку, не розбіралась в питаннях революційної пропаганди та агітації і мала нахил підводити під них різні явища, що не мали жадного зв'язку з революційністю, а з другого,—ісправники не мали уявлення про організацію систематичного догляду за настроями населення і здобували відомості випадково від різних осіб, довіряючи, до того, часто цілковито дурним вигадкам. А проте поліцейські рапорти безсумніву фіксували де-які життєві факти того часу. Характерною рисою настрою серед селянства було чекання якоїсь зміни і на цьому ґрунті ширилась сила чуток, що приносила з собою якась богомолка або привозив селянин із найближчого міста. Але, не вважаючи на різницю авторів та місцевості, зміст всіх цих оповідань загальною був одностайний: прийде воля від утисків. «В народѣ носятся упорные слухи,—писав в рапорті

14/IV 1902 р. золотоноський ісправник,—что на праздникахъ (Великдень) народъ поидеѣтъ бунтомъ противъ помѣщиковъ, духовенства и евреевъ»¹⁾.

В де-яких селах ці чутки набірали більш реального змісту і, напр., в Буромці—в маітку кн. Кантакузена,—селяни призначили навіть день подій, оповідаючи, що на 3 день великодних свят «будуть розбирать помещичьи економіи». Такі-ж чутки йшли і з Переяславського повіту, з тією ріжницею, що там день «бунту» призначався на 3-й день зелених свят. Як писав в рапорті переяславський ісправник, в ріжних пунктах повіту з лютого 1902 р. стали з'являтись «прокламації и воззванья, приглашающіе народъ къ возстанію противъ правительства и порядка управления въ государствѣ и для составленія общихъ народныхъ демонстрацій». Далі ісправник перераховує ті пункти, де, по його відомостях, були ці «прокламації й воззванья»: Березань, Баришевка, Корніївка, Єрковці, Переяслав та інші. Прислали їх поштою то на ім'я когось з селян або мішан, то службовцям: міському судді, секретареві міської управи, попові, в земську управу та инш. Що-до напряду цієї літератури, так відомо лише, що в Єрковці було надіслано прокламацію с.-д. партії до робітників Одеси, останні-ж відозви йшли з Києва та Харкова, не зазначено, від якої партії²⁾.

Але найбільше матеріалу, що-до настроїв селянства в поч. 1902 р., дає лист полт. предводителя дворянства Бразоля до полтавського губернатора Бельгарда, писаний зі слів лубенського предводителя дворянства Леонтовича, який 30/III приїздив до Полтави і, не заставши губернатора, доручив Бразолю поінформувати його про ситуацію в Лубенському повіті. «Сельское население Лубенскаго уѣзда приходитъ въ состояніе все большаго броженія; въ нѣкоторыхъ же местностяхъ, а именно: Хорошкахъ, Шекахъ (имѣніе кн. Н. Б. Щербатова), Снѣтинѣ (имѣніе Яковлевыхъ), Литвякахъ и Чевыльчѣ это неспокойное состояніе особенно выдѣляется. Всюду идетъ говоръ, что землевладѣльцы неправильно захватили землю въ свои руки и что она должна быть отъ нихъ отобрана. На многихъ сельскихъ сходахъ послѣ разсмотрѣнія дѣлъ, по которымъ они созваны, крестьяне обсуждаютъ аграрный вопросъ, при чемъ откровенно высказываются, что имущество помѣщиковъ по праву принадлежитъ имъ и что при отказе отдать имъ его добровольно, они не будутъ щадить ихъ жизнь и даже говорятъ объ уничтоженіи всѣхъ пановъ. Въ Снѣтинѣ, напримѣръ, послѣ схода обсуждался вопросъ объ отобраніи земли отъ Яковлева, при чемъ рѣшили изъ 930 дес. оставить ему 170 десятинъ».

Звичайно, в цьому листі почувається не лише об'єктивна дійсність, але й жах плантатора, переляканого чутками про можливу жакерію, але в цілому настрої села малюється вірно. Врешті, автор листа прохає надіслати до Лубень 2 роти салдатів, що попередило-б «возможность перехода отъ словъ къ дѣлу», а також «повляло бы успокоительно на землевладѣльцевъ»³⁾.

Не буду наводити більше прикладів незадоволення селян по інших повітах. Не підлягає сумніву, що глухе озлоблення, стихійна ворожнеча

¹⁾ Рапорт золотоноського ісправника. Полтав. архів, фонд канцел. губернатора «Окрест. волнен. в 1902 г. в уѣздѣ Золот., Лубенск., Переяслав. и др.». Справи золотон. повіту.

²⁾ Там же, справа Переяславського повіту.

³⁾ Там же, справа Лубенського повіту.

супроти поміщика й жага соціальних змін. буяла тоді всюди в душах селянства, і що з цього боку Полтавський і Конградський повіти, де селяни, приходячи до панських садиб, казали: «забірайтесь, ми й наші батьки тут робили, це все наше», «панів тепер нема, ми самі пани», «мужики будуть брати, а пани дивитимуться». «Годі панам з нас шкіру лупить»¹⁾), — не являлися виїмком; так само не відрізнялись вони і що-до поширення революційної пропаганди. Але в інших повітах селянський рух не вибух, бо склалися інші умови, в першу чергу економічні, більш сприятливі для селянства, яке не було доведено до краю в такій мірі, як в Полтавським і Конградським повітах, і через це, хоч класова зненависть кипіла, але тим часом не виривалась грізним вибухом.

Як уже зауважено, пропаганда на Полтавщині серед селянства не мала ясно-викристалізованого напрямку певної політичної партії, провадилась випадково окремими особами і на рівень політичного розвитку селянства впливала незначно. Характерна з цього боку поведінка селян під час руху. З одного боку, у них була певність, що право на їх стороні, що панське добро належить їм, бо утворено їх працею, що, розбираючи панську економію, вони не творять злочину, але лише відновляють своє право на користання продуктами власної праці. Але, з другого, — цю певність вони обґрунтовують юридично на дозволі царя, на якомусь «царському указі», яким немов би дозволялося забирати хліб у панів. Взагалі що-до відношення до селянського руху царя, серед селянських мас²⁾ ходили різні фантастичні чутки, але у всіх них виявляється в однаковій мірі лише надія селянина на допомогу згори, допомогу царя, в якого ще не зникла віра. Звичайно, тут в селі, в найближчій оточенні, йде голодне життя, тяжка робота, безнадійна й безвихідна нужда, експлоатація панамі, орендарями та їх прикажчиками, але десь там, далеко є цар — доброзичлива й світла постать, — який дізнався про лихо селян і дозволив їм розбирати по економіях те добро, що придбали пани селянською кров'ю та потом. В деяких місцевостях цар замінявся «управляючим» — його заступником. «Цар поїхав до тещі», а замість себе призначив, — казали селяни, — «управляючого», при чому один із свідків оповідав цілу історію цього призначення, що ходила серед народніх мас: «царь спрашивалъ у Синода: «кто у васъ хозяинъ, когда вы уѣзжаете»? Синодъ отвѣтилъ: «Управляющій». «Можно мнѣ назначить?» «Можно». Самъ царъ уѣхалъ къ тещѣ, назначилъ управляющаго, а этотъ пановъ разбираетъ»³⁾). Цей заступник царя «князь Михайль», по уявленню селян, брав енергійну участь в поліпшенні долі селянства: «вел. кн. Михайло йде і роздаватиме землю» — сподівались в Ковалівці (Полт. повіту);⁴⁾ в інших місцевостях говорили, що він був серед селян, які розбирали панські садиби, і приохочував їх до цього, що в натовпі

¹⁾ «Крест. движ. 1902 г.», ст. 66 і 105.

²⁾ Віра в царський дозвіл на селі була непохитна. Під час грабунку у Трепке в с. Ковалівці, ісправник побачив старого селянина Пивоваренка і сказав докірливо: «ты чего, старый, поपालъ сюда?» Той відповів переконано: «цар велів, і грабувати можна.» Полт. Центр. архів, фонд прокурора, справи Полт. пов. Діло про грабунку маєтку Трепке. Оповідання про царський дозвіл ширилось навіть по селах, де не було руху. Так, в с. Наталіїні Конградського пов. один з селян запевняв, що бунтовників карати не будуть, бо «на это (грабунку) есть распоряженіе от царицы» Полт. Центр. архів, фонд прокур. Папка листув. в справі руху 1902 р.

³⁾ «Крест. движ. 1902 г.», изд. Центрарх., ст. 104.

⁴⁾ Там же.

були якісь «паничі з царської фамілії»¹⁾ та инш. Легендарний «князь Михайло» навіть зовні по селянському пореконанню відрізнявся від инших людей: він ходить в пальто, «подъ пальто царскія медали», і сам весь сяє. Коли-ж хто не вірить в нього — неодмінно гине. Один із свідків по справі Яхонтової оповідав, що селяни казали, немов би земський начальник Глушків, що не врів у «кн. Михайла», «при видѣ его сіянія былъ разорванъ на части»²⁾.

Таким чином, селяни вірили не лише в своє право на майно поміщиків, але були певні, що їх піддержує влада згори, видаючи накази, якими дозволялося грабувати панів. Цими наказами, що надавали юридичної санкції вчинкам селян, були для села прокламації рїжних партій та записки, писані, без сумніву, на місцях кимсь із селянських грамотіїв, можливо, волосним писарем чи старостою, які брали жваву участь в рухові³⁾.

Напр., селяни, яких обвинувачували в грабунку маєтку Діхтара у Валківськїм повіті, оповідали, що дозвіл на це привіз їм староста. Він одержав від помічника волосного писаря записку, в якій було зазначено, що всі землі поміщиків передаються селянам, і діяльність судів припиняється на 3 роки⁴⁾. Близькою по змісту до цієї записки являється «прокламація», як пишно зве її слідчий матеріял, а в дійсності малограмотна записка, підписана «студентовъ», що, без сумніву, була продуктом місцевої творчості, як свідчить зміст, стиль і ортографія: «Православные крестьяне разрѣшается вамъ усемъ что бы вы де хотити пахайте де хотити сейти де хотити пазьбу занимайте на экономическому и на крепостному и гдѣ даже ваши души пожелають судовъ тоже нибуды. А почему потому что есть бедные крестьяне по напрасно отвѣчаютъ даже больше понапрасно отвѣчаютъ а онѣ грѣшно. А теперь такъ (будетъ) за воровство либо за что другое такъ поймай и тогда такой ответъ буды у которого онъ уворовалъ, то онъ буды ему целой годъ работать за великою вешъ пять годъ, а за малую одинъ годъ за душегубство целой месяца есть ны дозволяется. А земля уся у панов отберется и разделится каждому равни что бедному хохлу то и пану вообщѣ усемъ равно»⁵⁾.

Тай не диво, що міраж романтичного монархізму впливав на селянство: його розумінню політичнї питання були в той час неприступні й воно не уявляло, що досягти соціальних ідеалів села можливо було лише по скасуванні того самого царя, на якого покладали такі жагучі надії полтавські «бунтовники», а з другого боку, що боротьба супроти поміщика-експлоататора матиме наслідки тільки тоді, коли буде знесена та влада, яка його підтримує, й остаточно скасований той суспільно-політичний устрій, на якому він виріс.

В селянських масах жило пекуче незадоволення, дрімала революційна стихія, що витворилась на ґрунті конкретних умов селянського існування й могла раптом вибухнути, як це трапилося у 1902 р. Окремі особи з селян захоплювалися нелегальною літературою, як зазначає Семенів, вони

1) «Крест. движ. 1902 г.» изд., Центрарх., ст. 63.

2) Там же, ст. 104-5.

3) Для селянства прокламації мали певність закону. Один з селян Федірівки казав односельчанам перед нападком на маєток Филомонова, що він в с. Лисичій, Конградськ. пов., читав «заconi», які дозволяють грабувати майно поміщика. Полт. Центр. арх., фонд прокурора, Полт. пов. справа про грабунок маєтку Филомонова.

4) «Крест. движ. 1902 г.» изд. Центрарх., ст. 47.

5) Там же, ст. 29-30.

засвоювали революційні брошури остільки, що де-які з них «въ разговорѣ съ властями повторяли наизусть цѣлыя фразы изъ прочитанныхъ изданій»¹⁾, а Коваленський запевняє, що неграмотні селяни нелегальні брошури та книжки навіть «заучивали наизусть»²⁾. Але проте рівень політичної свідомости не підвищувався, соціальні жадання не виходили за межі найближчих околиць, розуміння класових суперечок не сягало далі сусіднього панка й укладалось в стару віковічну туманну мрію суспільного устрою «без хлопа й пана», якою століттями живилося почуття українських народніх мас, а революційний запал братерські з'єднувався з ідеалістичним монархізмом, і вони обидва, разом, мирно уживалися в селянській свідомості.

І цілком правдиво зауважував Коваленський: «крестьяне не отошли ни одной черточкой своего внутреннего міросозерцанія отъ подножія трона... Считаю, что ихъ бѣда не доходитъ до царя, они примирили въ своемъ полу-дѣтскомъ самосознаніи и заманчивыя картины, сулимыя имъ въ книжкахъ (революціонныхъ), и свою непоколебимую вѣру въ то, что въ ихъ жизни все должно исходитъ только отъ царя»³⁾.

Звідси висновок, що «въ крестьянахъ живеть до сихъ поръ исконная русская ихъ преданность монарху и принципамъ самодержавія»⁴⁾. Подібне-ж спостереження знаходимо й у записці Семенова: «масса крестьянъ осталась попрежнему вѣрной своему государю...»—пише він—і селянські рухи «нигдѣ не были направлены противъ верховной власти и ея представителей»⁵⁾.

Звичайно, цей монархичний настрій села в устах представників уряду перебільшений, але проте не підлягає сумніву, що традиційна віра в царя ще доволі міцно трималась в селянських колах, і що революційність (в розумінні свідомої боротьби з владою за певні соціально-політичні ідеали) селянському загалові була чужа.

Зрозуміло, що в подібних обставинах неможливо революційну пропаганду вважати за впливовий фактор селянського руху 1902 р. Не підлягає сумніву, що вона відігравала де-яку роль, особливо серед найбільш розвинутого селянства, допомагаючи йому орієнтуватися в соціальних питаннях, поволі підкопувала старий традиційний світогляд, але засвоювалась лише окремими одиницями, а не селянським загалом і, головним чином, в тій частині, яка близько з'єднувалась з пекучими питаннями селянського життя, у першу чергу з аграрним. В цілому-ж революційна ідеологія й соціалістична платформа були чужими та мало зрозумілими для селянського загалу й не відігравали ролі в його світогляді. Стихійність та незначна роль агітації з боку не є особливістю лише селянського руху 1902 р. на Полтавщині: та-ж риса виявилась навіть у 1905 році в селянських рухах по різних губерніях. «Хоч уряд та праві партії підкреслювали роль та значіння агітації сторонніх осіб, а проте їх вплив був обмежений... Невеликий був і вплив партій»,—пише дослідник аграрного руху 1905—6 р. в Росії⁶⁾.

1) «Крест. движ. 1902 г.», изд., Центтрарх., ст. 62.

2) Там же, ст. 103.

3) Там же, ст. 163.

4) Там же, ст. 103.

5) Там же, ст. 63.

6) Труды инст. красн. проф. Работы семинариев фил., экон., ист. за 1921—22, Дубровский—Аграрное движение 1905—7 г., ст. 186.

І коли в добу революції, яка скаламутила всю державу, революційна пропаганда тієї чи іншої партії не відіграла виключної ролі в аграрних рухах, тим більше не могла вона набути великого значіння у 1902 р. в місцевих виступах і при зазначеному уже рівню політичного розвитку села. Але, в таких разі, чим же пояснити цей вибух 1902 р.? Що кинуло селян на панські маєтки? Через що рух обхопив на Полтавщині Конградський і Полтавський повіти? Відповідь на поставлені запитання можливо дати, лише зазнайомившись докладно з економічними відношеннями Полтавщини.

І. ЕКОНОМІЧНИЙ СТАН СЕЛЯНСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НАПРИКІНЦІ ХІХ, ТА ПОЧАТКУ. ХХ СТ.

Починаючи з останнього десятиліття ХІХ і перших років ХХ ст., селянське господарство пережило тяжку кризу, причини якої доводиться шукати в загальних економічних обставинах—розвиткові промислового капіталізму; надзвичайно інтенсивний зріст тяжкої індустрії, залізничного будівництва та вивозної торгівлі, що бачимо в останню чверть ХІХ ст., не могли не відбитися на сільському господарстві, викликавши кардинальну перебудову економічного життя села та глибокі зміни у взаємовідношеннях окремих соціальних груп. Справді, зі зростом промисловости та торгівлі збільшувалась потреба в хлібі, утворювалися ліпші умови збуту, що з'явилося стимулом до зросту хлібної продукції, інтенсивної експлуатації земель та збільшення засіву. Таким чином, капіталізм, загніздившись в промисловості, став захоплювати й сільське господарство, у якому на протязі останнього десятиліття ХІХ ст. намічається ясна тенденція до капіталізації. Збільшити хлібну продукцію було можливо двома способами: по-перше, через збільшення площі засіву, по друге,—шляхом заведення інтенсивного господарства. Перший засіб, як найлегший і найпростіший, була змога перевести там, де залишався значний фонд нерозроблених земель.

На Полтавщині такого фонду бракувало, й тому поширення площі запашки могло бути переведене лише за рахунок, так званих, «неудобних» земель, або-ж лісу та сінокошу. Дійсно, порівняння відомостей з часу перебування (1859—86 р.) з даними 1900 р. доводять збільшення ріллі на 4,6% і поруч зменшення площі лісу та сінокошу (2,4% та 3,3%)¹⁾.

Абсолютне збільшення ріллі помітно і в тому випадку, коли порівнювати перший та другий перепис Полтавщини: за час 1882—89 р.—1900 р. бачимо збільшення її площі, яке по де-яких повітах досягло значних розмірів²⁾. Напр., у повіті Конградським площа «удобних» земель зросла на 171.000 дес.³⁾. Але великої ролі ці наново розроблені землі відіграти не могли, бо загалом земельний фонд було використано ще раніше й розроблення нових невеликих шматків справи не розв'язували.

Далеко більше значіння для зросту хлібної продукції мала інтенсифікація хліборобства й перетворення господарства в напрямі капіталізації. Але на перешкоді цьому процесові стояли низькі хлібні ціни, при яких для

1) Землевлад. и землеп. Пол. губ., изд. Полт. губ. зем., ст. Рклицкого.—«Земле-владение Полт. губ.», ст. 290.

2) Перший проведено з початку 80-х років (1882—89 р.), другий 1900 р.

3) Рклицкий—«Землевлад. и землеп.», ст. 375.

землевласника не було рації ні вкладати в хліборобство значний капітал, ні поширювати у великій мірі розміри засіву. Таким чином, низькі хлібні ціни затримували розвиток капіталізму в селянському господарстві й затягали процес переходу від старих до нових господарських форм. Коли взяти хлібні ціни за 10 років 1886—1896 р., так побачимо, що, окрім двох неврожайних літ 1891-92, ціни на збіжжя не досягали жадного року до ціни 1886 року. Місцева ціна на Полтавщині на жито та пшеницю була така:

Роки	Жито	Пшениця	Роки	Жито	Пшениця
1886	50	89	1893	39	53
1887	31	62	1894	22	34
1890	40	59	1895	27	43
1891	93	97	1896	33	59
1892	76	78	—	—	— ¹⁾

Зрозуміло, що при подібних цінах середні та великі землевласники не дбали про розвиток інтенсивного господарства й використовували свій маєток, або віддаючи в оренду цілком — у рідшім випадку, — або-ж, частіше, засівали частину землі хлібом, а більшість площі запускали під толоку, вигін, переложну сіножать, врешті наймали дрібними шматками селянам, за гроші, з копи, чи за відробітки. Типовий зразок такого екстенсивного панського господарства бачимо в Конградському повіті, в степовім районі над Орелею в кін. 80-х років XIX ст. (1888-1889 р.), де у великих поміщицьких маєтках (над 500 дес.) 42,9% земель віддавали в оренду. Але й у тих маєтках, де господарство провадилось, панський засів не охоплював всієї площі пахоти й значну частину її залишали під кормову площу та наймали дрібними шматками. В найкрупніших маєтках (1000 дес. і більше) засів економії охоплював лише 20,9% пахоти, 52,7% було віддано під кормову площу, 6,3% в оренду, 16,9% найнято з копи. Навіть коли візьмемо на увагу й дрібні маєтки (від 50—1000 дес.), в яких відсоток засіву вище, навіть і тоді під засівом бачимо лише 22,1% площі супроти 51,2% вигону, сіножати та толоки.

При таких умовах зрозуміло, що переважною системою хліборобства в крупніших маєтках ще в кінці 80-х років в багатьох місцях (напр., Конградським пов.) був переліг, і що великі маєтки в той час являлися центрами екстенсивного господарства ²⁾.

Так само панувала переложна система і в дрібних господарствах, особливо Конградського пов., які давали остільки невеликі прибутки, що «доходу з землі в той час часто не вистачало на виплати, що лежали на ній» ³⁾.

Через це бачимо віддачу в найми землі не лише серед великих та середніх власників, але й серед дрібних—селян і козаків. В других повітах

¹⁾ Свод данных о состоянии сельского хозяйства в Полт. губ. за 15 лет (1886—1901), изд. Полт. Стат. Бюро, ст. 151.

²⁾ У великих маєтках землю залишали на толоку або на сіножать на довгий час—12—13 років, в менших на 3—4 роки. Що дійсно найбільші маєтки у 80-х, поч. 90-х років провадили екстенсивне господарство в більшій мірі, як поміщицькі маєтки середні й дрібніші, свідчить взаємовідношення площі засіву та кормової в дворянських володіннях різних розмірів у Конградським повіті в кінці 1888—1889 р.р. В маєтках від 50—100 дес. взаємовідношення поміж ними було 2 : 1 (2—площа посіву, 1—кормова), 100—200—1,6 : 1, від 500—1000—0,9 : 1, від 1000 і більше—0,7 : 1. Сборн. по хоз. стат. Полт. губ., т. XIV, ст. 154, 159, 187.

³⁾ Там же, ст. 43.

Полтавщини розміри засіву на поміщицькій полі мінялися, падаючи в Гадяцькій пов. до 19,5%, піднімаючись до 40% в Миргородській і Роменській, а проте екстенсивний характер господарства цілковито заховувався, як свідчить розподіл земель поміж площею засіву та кормовою: в жаднім із повітів площа засіву не лише не перевищувала кормової, але й не досягала її ¹⁾.

Таким чином, хліборобство в той час не охопило в крупніших господарствах всієї тієї землі, що була для нього придатна, і значна частина її експлуатувалася в інший спосіб, в першу чергу для годівлі худоби та найма селянам ²⁾.

Що дійсно низькі хлібні ціни являлися перешкодою для розвитку хліборобства, свідчать відомості, зібрані в панських маєтках у 80 р. під час першого статистичного опису Полтавщини. В Конградській повіті, напр., землевласники різних категорій серед причин, що перешкоджають зросту хліборобського господарства, ставили на перший план низькі ціни на хліб. Один із поміщиків Конградського повіту дав такий розрахунок на підставі своїх записів за довгі роки:

1 десятина хліба вимагає на оброблення витрати 27 карб., а загального прибутку дає 34 карб., або-ж чистий прибуток буває 7 карб. Але ті-ж 7 карб. платять за десятину нанятої землі і, таким робом, далеко корисніше одержати їх без жадних турбот ³⁾. Подібне-ж явище бачимо в Кременчуцькій повіті. Один з поміщиків, що ліквідував власне господарство і став віддавати землю в найми, зазначав, що при попередньому способі експлуатації землі він мав річного прибутку з маєтку 1600 карб., а при новому 3000 карб. ⁴⁾. Таким чином, низькі хлібні ціни затримували зріст хліборобства в середньому і великому господарстві, з часом навіть приводили до ліквідації власного засіву і переходу до здачі в найми землі.

Зрозуміло, що при зазначених обставинах орендний фонд був великий, ціни на найняту землю невисокі, і дрібне господарство, що мало потребу в найнятій землі, могло завжди її задовольнити більш-менш повно.

Іншу ситуацію бачимо в сільському господарстві з кінця XIX і перших років XX ст.: починаючи з 1897 р. зростають ціни на хліб і наслідком цього з'явилася перебудова економічних відносин села. Так, на Полтавщині жито і пшениця коштували за пуд: ⁵⁾

Роки	Жито	Пшениця
1897	49 к.	83 к.
1898	51 »	70 »
1899	51 »	70 »
1900	47 »	69 »
1901	49 »	71 »

¹⁾ Цифровые данные по хозяйств. статистик. Полт. губ., полученн. при основном описании ее в 1882—89 г., ст. 167.

²⁾ В де-яких повітах, напр., в Конградській, скотарство в 80-х роках в панських маєтках відігравало не останню роль, особливо вівчарство. Але загалом, порівнюючи з пол. XIX ст. значіння його підпадає: так, в 1862 р. тонкорунних овець в панських маєтках Конградськ. пов. було 268.927 шт., а в 1888-9 р. лише 130.000 шт. Сб. по хоз. ст. Полт. губ., т. XIV, ст. 162-3.

³⁾ Сборник хоз. ст. Полт. губ., т. XIV, ст. 209—210.

⁴⁾ Очерки помещичьего хозяйства в уездах Золотоношском и Кременчугском, изд. Полт. Статбюро, ст. 63.

⁵⁾ Свод данных о состоянии сельск. хоз. в Полт. губ. за 15 л., ст. 151. Ціно 1901 р. взято із Обзору сельск. хоз. в Полт. губ. за 1901 г., изд. Полт. Статбюро ст. 164. Всі наведені ціни осінні, на весні та влітку перед жнивими трохи вищі.

Наслідком зросту цін на хліб було збільшення прибутків від хліборобства, що вплинуло в двох напрямках: по-перше, викликало збільшення площі засіву у власників різних категорій, особливо у поміщиків, і сприяло інтенсифікації хліборобства, по-друге, зменшило кількість земель, що здавали в оренду на довгий термін, або в найми на один рік, бо при невисоких цінах на робітничі руки власникові було корисніше провадити господарство самому, як наймати землю.

В міру зросту значіння хліборобства, як промислу, бачимо й інтенсифікацію його: вживання машин, угноїння та инш.¹⁾ Звичайно, це потребувало витрат, а тому було приступно лише крупнішим власникам і провадилося переважно в поміщицьких економіях, але де-який прогрес зустрічаємо і в селянському господарстві. Так, в кінці 80-х років угноїння ґрунту вживалося рідко навіть в крупніших господарствах, а в селянських в багатьох місцевостях його вважали навіть за шкідливе²⁾. З початку 90-х років поширюється в хліборобстві машина, звичайно, в більшій мірі в панських маєтках, але проте й селянство кидає свої прадідівські приладдя й переходить до саковських плугів, віялок та инш. удосконалених хліборобських знарядь³⁾. Цей процес поліпшення хліборобської техніки, як уже зазначено, не міг охопити всі землі: в той час, коли великі господарства провадять його в широких розмірах, господарства дрібніші, навіть поміщицькі, а ще більш селянські, не маючи коштів на придбання ліпшого інвентарю та насіння, залишаються позаду⁴⁾. Наслідком цього була значна різниця врожаю на поміщицьких полях порівнюючи з селянськими (пересічно за 15 р. озимина в дрібних господарствах дала на 23—25% менше, як в економіях, а ярина на 18—20%⁵⁾). З другого боку, велике господарство було далеко тривкіше, як дрібне, що-до розмірів урожаю, і траплялося, що в той час, коли на селянській землі врожаю зовсім не було, на панській він наближався більш-менш до пересічної норми. Приклад цьому бачимо в Конградському пов. в 1901 р., про що розмова буде ще далі.

Поруч з інтенсифікацією хліборобство набуває і більш товарового характеру що-до засіву хліба: хліб, якого найбільш потребує ринок, — пшениця і овес — витісняє инші. Так, як загальне явище, бачимо по всій

¹⁾ Цікаво, що в 80-х роках XIX ст. угноїння навіть в крупніших маєтках зустрічалось рідко. Напр., в Кременчуцькій пов. в більшості маєтків угноїння мало чисто випадковий характер (10—5 дес. на 300—400 д. запашки), в Золотонош. пов. в 24 маєтках середн. розмірів угноювали лише по 3, 4 дес. на господарство. Очерки помещ. хоз. в уезд. Золотон. и Кременчугск., изд. Полт. Ст. бюро, ст. 13 і 27.

²⁾ Напр., під час перепису 80-х років один з поміщиків Кременчуцького повіту казав статистикам про угноїння: «игра свѣч не стоитъ, при томъ же удобреніе зачастую бываетъ вредно для хлѣба: онъ слишкомъ вырастаетъ въ солому и даетъ плохое зерно». Очерки пом. хоз. Крем. уезд., ст. 27.

³⁾ Про низький рівень хліборобської техніки навіть в маєтках поміщицьких в 80-х роках минулого століття свідчить примітивність хліборобських знарядь. В повіті Полтавському, напр., $\frac{1}{3}$ кількості плугів в панських маєтках падала на плуги дерев'яні, а в Лубенському повіті дерев'яні плуги складали $\frac{2}{5}$ всіх плугів. Сборн. хоз. стат., т. VI, ст. 16. Оскільки поширювались кращі хліборобські знаряддя, свідчать обороти земських складів: на протязі 1888—89 р. (за 2 роки) вони були 20.124 карб., а в р. 1900—240.958 карб. Свод. данн. о сост. сельск. хоз. в Полт. губ. за 15 л., ст. 42—44.

⁴⁾ Характерно, що прогрес хліборобської техніки йшов лише в крупніших маєтках, середні-ж та дрібні стояли на місці.

⁵⁾ По окремих повітах ця різниця ще зростала: в Конгр. пов. урожай жита в дріб. господарствах був на 34% нижче, як в економіях, а в Полтавськ. на 31%.

Полтавщині зменшення засіву жита, гречки та проса і збільшення засіву пшениці та вівса, при чому посів першої виріс в де-яких повітах на 24⁰/₁₀₀; (в Конградським) і досягав в р. 1900 у непривілейованих половини площі — 48—50⁰/₁₀₀ (Кобеляцький, Конградський і Кременчуцький повіти). Ще більше поширився засів риночних хлібів на землях привілейованих власників (53,4⁰/₁₀₀ в Конградськ. пов., 52,9⁰/₁₀₀ в Кобеляцьким пов., 54,2⁰/₁₀₀ в Кременчуцьким ¹).

Оскільки виросла продукція сільського господарства на протязі останнього десятиліття XIX ст., свідчить зріст вивозу з Полтавщини продуктів хліборобства.

Так, вивіз хліба в зерні, борошна, крупи та инш. був в тисячах пудів

За р.р. 1889—95	пересічно на рік	12,669 ²)
» » » 1898	» » »	27,912 ³)
» » » 1900	» » »	25,543
» » » 1901	» » »	24,675 ⁴)

Таким чином, розмір вивозу зростає, відмінюючись по роках в залежності від рівню врожаю, але, загалом, навіть в р. 1901 зі слабим урожаєм удвічі перевищував вивіз за попередні часи.

Наслідком збільшення прибутків хліборобства був зріст цін на оренду, найми та продаж землі. Треба підкреслити, що нові умови привабили багатьох власників із привілейованих та непривілейованих, що раніш землю наймали, взятись самим за хліборобство, поширюючи в міру змоги земельну площу, придатну для засіву. Таким чином, бачимо, що з кінця 80-х р.р.—1900 р. кількість господарств непривілейованих станів зросла на 21⁰/₁₀₀, а площа їх господарства на 13⁰/₁₀₀ по всій Полтавщині, але в повіті Конградським площа господарств непривілейованих збільшилась на 30⁰/₁₀₀, в Лубенським на 23⁰/₁₀₀ ⁵). Що-до площі пахоти, що віддавалась в найми, так на протязі зазначеного терміну вона зменшилась на 6,5⁰/₁₀₀. Значні зміни пережило й поміщицьке господарство: в зв'язку з поширенням капіталізму в сільським господарстві спостерігаємо мобілізацію привілейованого землеволодіння і перехід земель дворянства до непривілейованих, в першу чергу селян та козаків: на протязі часу 1878—1902 р. дворянство втратило 900.934 дес. землі, або 33⁰/₁₀₀ своїх володінь, при чому мобілізація дворянських земель зростає наприкінці XIX—початку XX ст. ⁶). Причину цієї мобілізації треба шукати в неможливості для дворянства пристосувати своє господарство до нових економічних обставин.

Справді, зріст прибутків з хліборобства заохочував поміщика до нього, але умовою одержання доходу було перехід до інтенсивної системи, тоб-то, в першу чергу, витрати капіталу на придбання ліпшого інвентарю, насіння та инш. Господарювання-ж на зразок і по методах селянського не

¹) Н. Ааронский. Землепольз. в Полт. губ. Собрн. изд., Полт. стат. бюро «Земле-владение и землепользование в Полт. губ.», ст. 111 та 91.

²) Ежегодник Полт. Губ. земства за 1897 г. «Торговля», ст. 107.

³) Стат. ежегодн. Полт. губ. зем., год 5, ст. 446.

⁴) Те саме за рік 1902.

⁵) Н. Ааронский. Землепольз. в Полт. губ., ст. 21—22.

⁶) М. Рклицкий. Землевлад. в Полт. губ., ст. 364. Що-до мобілізації дворянських земель, маємо такі відомості: за р. 1863—78 дворянство втрачувало в середньому по 11.070 дес. на рік, за р. 1878—98 по 22.000 д. на рік, за р. 1898—1903 по 28.990 д. Там же.

мало рації, бо прибуток з нього, при умові виплати за всі роботи, був незначний: так, по підрахунку пересічного врожаю та оплати праці, чистий прибуток з земель дрібного господарства на Полтавщині був 7 карб. 55 коп. в той час як пересічна ціна на винайняту землю в той же час (1886—1900 р.) була 9 карб. 6 коп. ¹⁾. Але поліпшити господарство значна частина поміщиків не могла за браком капіталу й тому вважала за корисніше або наймати землю, або її продати. До цього виходу заохочував і незвичайно швидкий зріст цін на землю і найману і продажну. Так, на протязі років 1886—97 платня за найману землю коливалася від 9 карб. 42 коп. (1892 р.) до 7 карб. 93 коп. (1895) і пересічно держалася біля 8,5 карб. Але з 1897 р. вона зростає що-року:

1898 р.	10 карб. 14 коп.
1899 »	10 » 64 »
1900 »	11 » 92 »
1901 »	13 » — »
1902 »	13 » 95 »

Наведені цифри є пересічна ціна по Полтавщині, але в дійсності платня за землю відріжнялась в залежності від розміру орендного фонду в повіті, якості ґрунту (толочний і безтолочний), характеру засіву (озимина та ярина), категорії власників (економія й дрібне господарство), а через це ціна значно підвищувалась в окремих випадках, досягаючи в 1901 році 15 карб. 77 коп. за толочну землю на землях поміщицьких під озимину і 15 карб. 29 коп. в дрібнім господарстві та 14 карб. 78 коп. в поміщицьких маєтках і 14 карб. 13 коп. в дрібних господарствах під ярину ²⁾. В окремих же повітах, де був невеликий орендний фонд, ціна була ще вища: напр., в Конградському повіті в 1901 р. в де-яких місцевостях платня за землю дійшла 18 і навіть 20 карб. за десятину, хоч пересічно за р.р. 1898—1907 зазначеному повітові по розміру ³⁾ платні за землю належало одно з останніх місць в губернії.

Так само зроста ціна найнятої землі і в тому випадку, коли її віддавали з копи або за відробітки ⁴⁾. На прикінці 80-х і початку 90-х років при наймі скопщиною віддавали власникові $\frac{1}{3}$ урожаю без жадних відробітків, а в 1902 р., як зазначав кореспондент Полтавського губстатбюро, власник одержував уже половину хліба, та ще до того 2—4 дні відробітку з десятини ⁵⁾. Одночасно зменшується доля робітника і в тому випадку, коли віддають жати з снопа: замість четвертого снопу, як було раніше, він одержує лише 6—7. Врешті надзвичайно зроста ціна на землю, найняту на відробітки—форма найму дуже живуча в південних повітах Полтавщини—Конградським, Полтавським, Кременчуцьким та инш.: в Чутівській вол. (Полтавського повіту) в поч. 90-х років за користування 1 дес. землі треба було убрати хліб на $1\frac{1}{2}$ — $1\frac{3}{4}$ дес. засіву власника, а в 1901—2 р. за ту-ж десятину убірали 3 д. Такий же зріст відбутків

1) Свод данн. о сост. сел. хоз. 1896—1900, ст. 201.

2) Н. Ааронский. Наем и сдача пахоти в Полт. губ., ст. 210.

3) «Крест. движ. 1902 г.», изд. Центрарх, ст. 60.

4) Ааронский. Наем и сдача пах., ст. 172.

5) Обзор сельск. хозяйства в Полтав. губ. за 1902 г., изд. Полт. Статбюро, ст. 215.

бачимо в Нехворощанській, Перещепинській та инш. вол. Конградського повіту, де уборка $2\frac{1}{2}$ —3 дес. за 1 дес. землі стала звичайною нормою ¹⁾.

Значний зріст цін на землю бачимо і при продажу її. Так, по відомостях перепису 1882—89 р. та біжучій статистиці, ціна на землю на Полтавщині була така:

До 70-х років.	48 карб. за десятину
» 76-80 »	92 » » »
» 1881-85 р.	115 » » »
» 1885-90 »	112 » » »

З 1897 року ціна на землю підвищувалась значно швидче:

В 1897 р. десятина коштувала	129 карб.
» 1898 » » »	157 »
» 1899 » » »	180 »
» 1900 » » »	214 ²⁾ карб.
» 1901 » » »	231 ³⁾ »

Зріст ціни на землю при продажу йшов так хутко, що за ним не встигала платня за десятину орендованої та найнятої землі. На протязі 80-х років і першої половини 90-х платня за десятину найнятої землі відносно її ціни при продажу була 7—7,5%, а орендованої від 7,5—5,8%.

В 1899 р. це взаємовідношення упало до 6,8%, а в 1900 р. до 5,9% для земель, найнятих на короткий час, і до 4,5% та 4,1% для маєтків, орендованих на довгий термін ⁴⁾. Таким чином, при інтенсивному зрості продажної ціни на землю рента падала, а це також сприяло продажу земель тих з дворян, що не провадили свого господарства, а здавали маєток в оренду або-ж у найми.

Таким чином, наслідком поширення капіталізму в сільському господарстві в останні роки XIX ст. було:

1. Збільшення площі засіву.
2. Зріст кількості господарств, що провадили хліборобство.
3. Інтенсифікація господарства в крупніших маєтках.
4. Мобілізація дворянських земель.
5. Зменшення орендного фонду.
6. Зріст орендних та продажніх цін на землю.

(Далі буде).

¹⁾ Треба додати, що нанявший землю повинен був не лише сжати й поставити хліб в копи, але і перевезти снопи своєю худобою до власника. Там-же, ст. 216.

²⁾ Свод. данн. о сост. сел. хоз. в Полт. губ. за 15 лет. (1886—1900), ст. 376.

³⁾ Обзор сельск. хоз. в Полт. губ., за 1901 г. Додатки, ст. 69.

⁴⁾ Орендна платня за землю, наняту на більш-менш довгий термін, була завжди нижча, як за землю, віддану на один рік.

А. ХОМЕНКО

Спроба характеристики класової структури населення українських міст.

(на підставі міського перепису 1923 р.)

Відсутність сталої класової статистики, та ще в добу, коли навколо проблеми «класи» в'яжуться найголовніші проблеми людности, є не тільки надзвичайно прикритим, але й не дуже відомим для широких кол громадства фактом. Дослідувача-ж цей факт примушує в кожному разі дуже обережно вибірати той матеріал, що з його опрацювання можна виявити класову структуру суспільства; а коли дослідувач переходить до опублікування наслідків своєї праці, то на нього спадає й обов'язок поінформувати читача про методи, що ними дослідувач користувався, та про властивості того матеріалу, що з ним він мав діла. В інший спосіб не можна позбавитися непорозумінь і плутанини в думках і висновках. Тим-то доводиться й авторові цих рядків взяти скільки слів за-для коротенької передмови.

Найкращим джерелом для вивчення класової структури українського міста являються відомості міського перепису 1923 року. Це є, по-перше, найбільш придатний до розв'язання поставленого питання матеріал з усього того, що є в сучасній українській статистиці; по-друге, це є матеріал найновіший. Та проте, на підставі цього матеріалу цілком виразних границь поміж класами українського міського населення провести не можна, бо самих тільки відомостей перепису за-для того не досить. Перепис вияснює тільки те, що за останній час має тенденцію укріпитися під досить гнучкою назвою «соціальних груп»; ознакою належності до певної групи є «становище в праці» («промысле»), але цей принцип не витримується і поруч з основним поділом на «робітників», «службовців» і «господарів» виступають інші категорії—як «особи вільних професій», «армія й флота», «допомагаючі члени родин» і т. инш., де засада становища в праці відходить уже на другий план, усуваючись, перед прикметою певної групи професій («вільні професії»), або перед засадою державно-функціональною («армія й флота»), або перед моментами родинно-господарських відносин («допомагаючі члени родин»). Крім оцієї невитриманости в класифікації соціальних груп, встановлення «класів» не дається й через те, що перепис не дає відомостей що-до матеріалого становища людини, а вся «соціальна» класифікація йде по слідах професійної; коли людина називала своєю головною працею, скажемо, діловодство в якійсь інституції, то її й зачислялося до групи «службовців», дарма, що людина ця насправжки могла мати до життя

й інші ресурси, може й нетрудового походження, може й далеко більші за показане діловодство; об'єктивно це просто не встановлювалося.

З другого боку, шкода й те, що перепис був не загальним, але тільки міським¹⁾, через що добір міст уже не дозволяє виправити границі поміж містом і селом, що їх визначив перепис. При слабій порівнюючи диференціації українського населення і при недосить виразній формулюванні навіть самого розуміння «місто», перепис захоплював по одних округах більшу, по других меншу частину сільського населення, домішуючи, таким чином, до соціального складу міста елементи чисто сільські, та ще не в однаковій пропорції. Через те, щоб не прийти до зовсім неправдивих висновків, доводиться не тільки дуже критично відноситися до матеріалів перепису, але й вживати всякого роду побічних вираховувань для виділення сільських елементів.

Все згадане показує, що для того, щоб дати характеристику клас сучасного українського міста, авторові доводиться або йти просто тими шляхами, що прокладено самим переписом і через то мимоволі ухилитися від наміченої мети, або, навпаки, сходячи з тих шляхів, бути до певної міри суб'єктивним. Докладно зупинятися, як на вихідних точках автора, так і на методах, можна було-б, звичайно, хіба в спеціальній роботі. Тому, зберігаючи час читача, звертаємося безпосередньо до теми, сподіваючися, що й вже зроблені попередження допомагають висвітлити питання і що дальший розвиток думок усуне й можливі неясності.

II. ВИСНОВКИ

В 612 містах і містечках УССР 15 березня 1923 року було населення 5.045.090²⁾ об. родів. Приблизна кількість усього населення Республіки на той же момент рівна була 27300000³⁾. Таким робом, міське населення складає лише 18,3% населення держави. Відсоток цей вищий навіть, ніж у РСФРР (трохи більш 14%), але як-що мірити на європейське мірило—за-надто ще низький. Але ми помилялися-б і тоді, коли-б припустили, що лише по-за межами цих 18,3% починається село. На ділі, як-що при розмежуванні сільського й міського населення рахуватися з родом праці, вийде, що сільське населення не вміщується в 81,7%, а переходить далеко по-за цю границю, обіймаючи чималеньку частину населення тих пунктів, що перепис относив їх до «міських». З числа 5.045.090 душ аж 513.452, або більше 27,8%, всіх активно-працюючих (останніх, без армії, було нараховано всього 1.846.414 д. об. р.), показало за свою головну працю сільське господарство. Серед загалу-ж міського люду України налічується 1.050 тисяч душ об. родів, що належать до родин, де голова працює в сільським господарстві, що складає 21% загалу. Зокрім того, досить значна частина мешканців (як саме—це ще остаточно не в'яснено) в той або інший спосіб зв'язана з селом безпосередніми економічними зв'язками. Хоча поруч із тим є багато й протилежних явищ—по селах живе багато людей з несільсько-господарським характером праці—та ці явища не міняють

¹⁾ Місто взято в широкому розумінні цього слова; до міст стосуються як «города», так и «местечки», «станции», «городские поселки» й т. інш.

²⁾ «Статистичний Бюлетень» Ц. С. У. України, ч. 16 (48), 1923.

³⁾ Число це вираховано мною на підставі різних джерел, головним чином матеріалів Ц. С. У. України і являється більш-менш проблематичним.

сути діла. Суть же справи полягає в тому, що й досі ще $\frac{6}{7}$ нашого населення належить по роду праці до села, а не до міста. Сільська маса, з не дуже розвинутою внутрішньою диференціацією, поширюючися по-за межі сел (як їх встановлено переписом), послаблює, м'ягчить соціальну диференціацію й міського населення. Це показує, між иншим, і на необхідність статистично виділяти сільсько-господарські «елементи» з міста, бо через їхній вплив та домішку (иноді—в способах переведення перепису—чисто механичну, цеб-то заведенням до переписних меж пунктів, що мають до 80% сільських елементів)—затмарюються взаємини й поміж суто-міськими групами.

III

З 5.045.090 душ міських мешканців активно працює, як сказано вище, 1.846.414 душ і вдержується коштами активних—пасивно, сказати-б так, належить до певного вигляду праці—3.198.676¹⁾ душ, або 63,⁹⁰% загалу. В числі пасивних знаходиться більше 1 мільйону дітей, молодших 10 років, і більше 2-х мільйонів дорослих. Таким чином, серед дорослих кількість активних і пасивних майже однакова; коли-ж би всі безробітні стали до роботи, то активних було-б навіть, трохи більше, ніж пасивних. Висока активність населення, мало говорючи ще про властивості його соціального складу, звичайно показує на широко розвинений поділ праці, на глибоку професійну диференціацію і на інтенсивність господарства. Але само по собі вчислення відсотка активних серед населення на підставі чисел нашого перепису не завжди може прислужитися до вияснення рівня індустріального розвитку. Річ у тому, що активність (за російською термінологією—«самодеятельность») населення в тій формі, як її зафіксовано переписом, має не зовсім однакове значіння для різних його груп. Активність населення шахтарського містечка на Донбасі й активність мешканців якогось хутора «Далекий Кут»—зовсім не рівнозначні явища. При дуже малому пересічному складі сім'ї українського службовця (3,78 душ на сім'ю) нема чого й дивуватися високості рівня активності серед службовців, бо службовці—це-ж все нарід дорослий. Навпаки, при можливості в сільському господарстві дати якусь роботу навіть дитині («пастухи»), не буде дивною й активність сільського населення, не вважаючи навіть і навеликий пересічний склад сім'ї (біля 5 і більше душ на сім'ю). Через те, хоч і далеко не рівноцінною по значінню, але однаковою в числовому виявленні може бути активність населення, як глибоко диференційованого й індустріалізованого, так і аморфного, й що не пішло далі звичайного хліборобства. Високий рівень активності міського українського населення так само залежить не стільки від розвитку індустрії, скільки від зосередження по містах адміністративно-службового персоналу й від ваги сільсько-господарської групи. Що це так, видно перш за все з наступної таблички (на слід. стор.) (де дітей молодших 10 років виключено зовсім).

Групи міст дано тут не по матеріяльних, а по зовнішніх, формальних прикметах. Иноді якесь «селище міського типу» могло бути насправжки більше «містом», ніж якийсь навіть окрцентр. Але в цілому, від губцентра

1) Сюди входить і 186.316 безробітних, цеб-то пасивних не перманентно, але на час.

через окрцентр, інші міста і т. д., йде наближення до села. Найбільша активність населення помічається саме на протилежних кінцях цієї скали: в губцентах і в селищах міського типу.

Групи міст	% %		Зокрім того пасивних	Все доросле населення
	Актив	Безробіт.	Разом.	
Губцентри	46	8	54	46
Окрцентри	41	6	47	53
Інші міста	46	3	49	51
Селища міського типу	54	1	55	45
Разом по всіх груп. міст	47	5	52	48
				100

Та не губцентами-ж (їх же всього 9) характеризується Україна; по-за ними-ж зростання активності знаходиться в повному звязку з наближенням до села. Правдивість висловленого стверджується ще й при рівнобіжному розгляді активності населення різних губерній і ваги сільсько-господарської групи в них:

	% % серед усього населення (з дітьми)								
	Харківц.	Одещина	Волинь	Київц.	Полт.	Черниг.	Катер.	Донечч.	Поділля
Активних	44,4	43,6	43,3	42,9	40,6	38,9	38,3	37,3	37,1
Працююч. в сільськ. госп. 1)	33,6	25,6	34,0	29,5	18,5	20,5	13,7	5,2	13,4

Як бачимо, вища активність там, де більше місце займає сільське господарство. Відхилення є, але вони пояснюються різницями в величині механічної домішки сел до міст, що її не в однаковій мірі зроблено по різних губерніях під час переведення перепису. А коли так, то й активність населення нашого міста є більше лише зовнішнім, арифметичним наслідком де-яких числових відношень, ніж наслідком розвитку економіки й поглиблення професійної диференціації.

IV

Оцей розподіл населення на дві частини—активну й пасивну—має, очевидно, як при вивченні соціальних угруповань, так і в характеристиці класової структури суспільства, далеко недругорядне значіння. Перш за все треба рахуватися з обома цими частинами. Між тим матеріалів перепису 1923 року, що стосуються до пасивних, до цього часу ще не опубліковано. Це зменшує точність підрахунків. Та що в житті суспільства, особливо в класовій боротьбі, головнішу роль відіграє саме той, хто активно бере участь у якійсь праці й через неї притягається до тієї ідеології, що панує серед певної соціальної верстви в той час, як пасивні лише в більшій або меншій мірі салідаризуються з активними працівниками, коштами яких вдержуються, то й вивчення складу самих тільки

1) Повний склад сім'ї, залежно од праці голови родини.

активних дає вже досить цільне й правдиве уявлення як про склад усього суспільства, так і про важливіші сили, що в ньому діють. Наведені тільки числа показують, як саме розподіляється вся українська міська маса на активних і пасивних. Де-які відомості про сім'ї дають змогу приблизно накреслити, які заходять помилки, коли про склад пасивних судити на підставі знання складу активних¹⁾. До останніх належать, звичайно, головні родин; більша-ж частина членів родин складається з пасивних. Пересічний склад сім'ї в кожній соціальній групі вносить, в такий спосіб, один із тих корективів, що треба зробити при відсутності відомостей про пасивних. Головніші соціальні групи активного міського населення України складаються з таких чисел:

Робітників	471.825
Службовців	334.532
Господарів	447.226

Цеб-то на кожних 100 робітників припадає 71 службовець і 95 господарів. Коли-ж взяти всіх членів сімей і розподілити їх відповідно до соціальної приналежності голів сімей, то матимемо таке:

Робітників	1.327.258
Службовців	852.798
Господарів	1.825.048

Цеб-то на 100 робітників припадає вже тільки 64 службовця, але проте аж 137 господарів. Це показує, що, маючи діло тільки з активною частиною населення, ми трохи перебільшуємо вагу робітництва й службовців і трохи не дооцінюємо ваги господарів. Маючи це на оці, можемо тепер сміливіш приступити до вияснення співвідношень поміж всіма групами.

Роздивимось зпочатку головніші з них (серед активних) у тій саме групуванні, що подає наша офіційна статистика. Перепис, крім показаного числа робітників, службовців і господарів, нараховує ще:

Служників—58.593, допомагаючих членів сім'ї—301.725, осіб вільних професій—25.054, всіх інших—207.639. Таким чином робітники складають 25,6% всього числа активних, службовці—18,1%, господарі—24,2%, служники—3,2%, особи вільних професій—1,4%, допомагаючі члени родин—16,4%, всі інші—11,1%. Значить це, що чистий пролетаріят (робітники), з одного боку, й буржуазія (господарі)—з другого, уявляють з себе найміцніші й майже рівні верстви міського населення. Решта—всякого роду переходові групи складають другу половину (50,2%) населення; дальше їх вивчення покаже, до кого ці групи повинні тяжити. Таке перше спостереження.

V

В складі робітництва найбільшої уваги заслуговує розподіл по принципу кваліфікації, що її ознакою є спеціальна пристосованість до праці якогось специфічного вигляду, часто-густо вузького фаху, а також постійне перебування в такій спеціальній галузі. З такого погляду з загальної робітничої маси треба перш за все виділити не дуже підготовлений і досвідчений персонал, що прикладає свою фізичну силу в самій грубій і екстенсивній формі—так званих чорноробів, а слідом за ними й тих

1) Відомості ці одержано мною безпосередньо з матеріалів Ц.С.У. України за ласкавим дозволом його керівників. А. Х.

робітників, що працюють на поденщині і що з них складається рухливий «мінливий» персонал підприємств. Чорноробів зареєстровано 53.221, перемінних робітників—114.265. Найближчою до них групою являються робітники, що працюють у сільському господарстві. Таких було 7.383 чоловіка. В відсотках це виглядає так:

Кваліфікованих робітників—62,9	Перемінних 24,2
Чорноробів 11,3	В сільськ. госп. 1,6

Хоча ці числа подають саму тільки «загальну схему» розподілу нашого робітництва, проте й вони показують, що верхній шар в ньому досить міцний, міцніший за нижчий. Але, говорючи це про все міське українське робітництво в цілому, не можна сказати цього з тією-ж певністю про міста окремих губерній або округ. По окремих губерніях відношення (у %) між обома шарами робітництва, робітництвом «кваліфікованим» і «некваліфікованим» (в нашій умовній термінології), такі:

	в і д с о т к и								
	Во- линь	Донеч.	Кате- рин.	Ки- ївщ.	Одещ.	По- ділля	Пол- тав.	Харк.	Чер- ниг.
Кваліфіков.	69,2	83,8	67,0	52,6	63,6	47,9	50,3	60,3	55,7
Некваліфік.	30,8	16,2	33,0	47,4	36,4	52,1	49,7	39,7	44,3

Як бачимо, кваліфіковане робітництво має перевагу над некваліфікованим більшу, ніж, пересічно на Україні, головним чином, у трьох південних губерніях—на Донеччині, Катеринославщині й Одещині. Одхиляється від цього розподілу тільки Волинь, але сама кількість у ній робітників незначна (22.112 чол.). В цих трьох губерніях і відносна кількість усього робітництва вища (32,3% всіх активних), ніж в решті губерній (21,4%). Таким чином, вага нашого робітництва в степовій Україні далеко більша за вагу його в лісо-степових губерніях, як по кількості, так і що-до якості.

Поруч із робітництвом треба було-б розглянути ще служників і службовців.

Що-до перших, то найбільшу частину з них (77,2%) складають ті, що обслуговують інституції, переважно державні інституції; далеко менше тих, що служать у наймах у окремих осіб, яко хатні служники. Останніх взагалі так мало (всього 13.545 душ на всі міста України), що виникають сумніви, що-до правдивості цієї цифри. Під час перепису, безумовно, могло бути чимало випадків, коли господарі не зареєстровували служників. Але навіть коли дійсне число служників і більше, все-ж треба підкреслити той факт, що користування послугами других людей в тій формі, як це було всього яких п'ять років тому, має тепер надзвичайно невелике поширення. Характерно також і те, що відносна кількість хатніх служників збільшується в напрямку, цілком протилежному напрямкові збільшення кваліфікованої робітничої сили.

Що-до службовців, то перше, що кидається в вічі, це те, що число їх є взагалі непропорційно великим (334.532) серед чисел інших груп українського міського населення. На кожну тисячу міських мешканців припадає 67 службовців. Звичайно, вони обслуговують не самі тільки міста. Але-ж не забуваймо, що по цих містах на кожну сотню робітників припадає аж 71 службовець і що взагалі серед кожної сотні активного міського населення—18 чоловік, цеб-то майже кожний п'ятий є службовцем. При порівнянні числа робітників з числом службовців виявляється,

що найбільш ненормальні числові відношення встановилися якраз на Харківщині, де на 51 тисячу робітників припадає 55 тисяч службовців і де службовцем являється вже кожний четвертий активний працівник. Але коли це становище знаходить собі пояснення в тому факті, що Харків уміщає всі центральні інституції Республіки, то з погляду раціонального розподілу людської енергії відносна кількість службовців на Поділлі, Катеринославщині, Полтавщині й Чернігівщині (75—100 службовців на 100 робітників) навряд чи знайде собі оборонців. Не дивно, що неможливі, особливо неможливі з нашого заходу, на передостанньому з'їзді зауважили урядові своє незадоволення з приводу присутності по наших інституціях занадто великого числа «баришень». Очевидячки, око неможливого запричитало факти, що не потребують навіть і статистичних обчислень.

Що-до внутрішньої структури групи службовців, то в ній важко вивчити, сказати-б так, класову сторону справи, проте багато чого можна сказати про її професійний бік. У нас, наприклад, є аж понад 64 тисячі всякого роду «діловодів», проте всього лише 38 тисяч культурно-освітнього персоналу (не самих, значить, учителів і вихователів). Достатня є кількість медиків і санітарів (27.311), але ми знаємо, що багатьом з них слід би було їхати на село. Всі ці досить, що-правда, позверхові спостереження говорять за те, що треба було-б увесь наш службовий апарат не тільки «уробітничити», але, мабуть, і «переробити», перебудувати відповідно до дійсних потреб і коштів держави.

Нарешті, при огляді цих груп можна зробити й той висновок, що загальна кількість активних робітників, служників і службовців, себ-то тих груп, що з них можна виділити найміцніший шар пролетаріату, складає 864.770 душ об. родів, або 46,9% всього активного населення. Коли-ж викинути з числа активних всіх, хто працює в сільському господарстві, то відсоток цей збільшиться й буде рівним уже 64,4.

VI

Звернімося тепер до тих соціальних груп, що їм перепис дає назву «господарів».

Що наші міські «господарі» являються в величезній більшості дрібною, навіть дрібненькою, буржуазією, про те можна було-б і не нагадувати. Але додержуючися нашого правила—освітлювати все цифрами, подамо й про це де-який цифровий матеріал. Перш за все можна ствердити ще раз, що наша промисловість лише в невеличкій своїй частині належить приватнім особам, і то маючи тут власників (орендарів) найдрібнішого типу. Зобачити це можна з такої таблички¹⁾.

	Пром. закладів на 15 березня 1923 р.		Пересічна кіль- кість працівників у 1922 р.		Виробів за грудень 1922 р. в тис. довійськ. карб.	
	абсолютно	0/00	абсолютно	0/00	абсолютно	0/00
Всього по містах УСРР.	26.450	100,0	352.693	100,0	39.355,3	100,0
в тому числі:						
1) державні	2.596	9,8	301.405	85,4	35.660,5	90,7
2) кооперативні	1.250	4,7	11.870	3,4	1.770,7	4,5
3) приватні:						
а) з найман. прац.	4.621	17,5	20.050	5,7	1.533,9	3,9
б) без найм. прац.	17.983	68,0	19.368	5,5	390,2	0,9

¹⁾ Див. «Календар-справочник на 1924 р.», вид. Ц. С. У. України, стор. 144, звідкіля взято абсолютні числа для цієї таблички.

Приватні особи, таким чином, хоча й володіють 85,5% всіх промислових закладів, проте по цих закладах працює лише 11,2% всього числа працівників, а продукція їх складає лише 4,8% всієї продукції. Дрібний тип нашого приватного промисловця характеризується цими числами досить виразно.

Мало не те саме доводиться сказати й про торг. Коли суми зворотів по кожному вигляду торгу (гуртовий, гуртово-роздрібний і роздрібний) розподілити по категоріях власників, то вийде, що приватні власники мають перевагу лише в роздрібному торзі:¹⁾

Власники	Звороти у % по виглядах торгу:		
	гуртовий	гурт.-роздр.	роздрібний
Держава	91,3	44,1	3,7
Кооперація	7,3	18,8	4,5
Приватні особи	1,4	37,1	91,8
Разом	100,0	100,0	100,0

Але значіння приватного торговельного капіталу на Україні відносно далеко більше, ніж значіння приватного промислового, бо в той час, коли приватні промисловці володіють лише 4,8% всієї продукції, приватним купцям належить 70% всієї суми торговельних зворотів.

Серед активного населення міст господарі складають, як вище сказано, 24,2%, цеб-то стоять майже на одному рівні з робітниками. Та проте такого значного рівня доходять вони тільки через те, що саме серед них сільсько-господарські елементи (цеб-то й механічна «домішка» села) відіграє найзначнішу роль. Коли-ж відокремити сільські елементи, то кількість господарів з 447 тисяч спаде аж до 221 тисяч, і відповідний відсоток стане рівним лише 16,6. «Домішування» села має ще більше значіння для поодиноких губерній. Через те «село» треба виключити зовсім, як що хочемо скласти правдиве уявлення про вагу господарів в містах різних частин України. Оскільки-ж операція ця є штучна, подаємо тут обидва ряди цифр, щоб читач міг оперувати з тим, з яким схоче:

	Во- линь	До- нечч.	Катер.	Київщ.	Оде- щина	По- ділля	Пол- тавщ.	Хар- ківщ.	Чер- нигів.
Все активне нас.	117.267	222.646	146.815	445.572	32.5257	130.409	155.436	212.124	90.888
Активні господ.	33.166	21.696	32.230	128.105	82.328	43.250	38.378	40.849	27.224
% до %	28,3	9,7	22,0	28,7	25,3	33,2	24,7	19,2	30,0

Те-ж саме, але за винятком сільсько-господ. групи.

Все активне нас.	64.699	212.447	123.097	270.098	207.566	102.588	119.253	167.162	66.262
Активні господ.	11.901	14.244	18.573	52.336	32.265	29.153	21.698	25.078	15.654
% до %	18,4	6,8	15,1	19,4	15,5	28,4	18,2	15,0	23,6

Нижчий ряд чисел показує, що коли-б перепис зумів відібрати тільки ті міські пункти, що дійсно заслуговують цієї назви, то вага господарів в складі населення не мала-б того перебільшеного вигляду, якого набуває вона через причислення до міст великого числа справжніх сел з їх працюючою в сільському господарстві дрібною буржуазією, вже не тільки сільського, але навіть і селянського типу.

1) «Календар-справочник на 1924 р.», вид. Ц. С. У. України, стор. 210.

Помічаємо так само, що над географічним розподілом всіх груп міської буржуазії панує однакова правильність: вага господарів зменшується в напрямку з заходу на схід і з півночі на південь, цеб-то протилежно зменшенню ваги робітництва. Розглядаючи останнє, ми мали нагоду підкреслити, що в цьому напрямку робітництво втрачає не тільки в кількості, але й в якості, що в той час, коли на сході переважає його кваліфікована частина, на півночі й заході ця перевага помалу зменшується (в просторі, звичайно, але не в часі). Цікаво подивитися тепер, які явища внутрішньої диференціації групи «господарів» відповідають цьому становищу серед робітників. Для цього спочатку роздивимося господарів в цілій їх міській масі:

	В усіх галузях		В тому числі			
	праці		в сільськ. господ.		в инш. гал. праці	
	абсолютн.	‰	абсолютн.	‰	абсолютн.	‰
Всього актив. господ. . .	447.226	100,0	226.324	100,0	220.902	100,0
з них:						
1) з найман. робітн. . .	7.321	1,6	1.272	0,6	6.049	2,7
2) з член. родин або в тов. . .	172.479	38,5	151.414	66,8	21.065	9,5
3) одинці	267.426	59,9	73.638	32,6	193.788	87,8

В цих числах—новий довід висловленої думки про дрібний характер української буржуазії. Виразніше це позначається в групі сільсько-господарській, але яскраво виявляється також і в інших групах: зверхній шар господарів, тих, що наймають робітників, не складає й 3% всієї групи. Величезна перевага «одинців» в цій самій групі також свідчить про те саме. Зменшення або збільшення відносної кількості їх може говорити й про ступінь наближення до пролетаріату, але, звичайно, залежить також і від місцевих умов прикладання праці, від розвитку тих або інших галузей господарства, де праця одинців і з економічних і з технічних причин може бути більш або менш зручною, пристосованою до обставин формою праці. Те-ж саме можна сказати й про зростання % господарів, що працюють за допомогою членів родин, або в товариствах, артілях і т. п. Професія й рівень розвитку господарства в цім разі може відігравати ще більшу роль. Проте навіть невелике коливання ваги господарів, що наймають робітників, в умовах нашої економічної політики,—повинно було-б відбивати якраз особливості сучасної доби, навіть нинішнього дня, показуючи на поширення «неп'у». Все це й справді виявляється, коли розглядаєш погуберніяльні цифри:

Головніші групи господарів у % до підсумку (без с.-г.).

Господарі	Во- лин.	До- неч.	Катер.	Київ.	Одеш.	По- ділля	Пол- тав.	Хар- ків.	Чер- ніг.
З найм. робітн.	5,1	2,1	2,2	2,6	2,1	3,1	3,2	3,0	2,1
З членами родин.	35,3	13,3	4,1	9,9	4,2	13,0	10,2	5,3	5,8
Одинці	59,6	84,6	93,7	87,5	93,7	83,9	86,6	91,7	92,1

Неп'у вкорінюється, очевидно, в, сказати-б так, «господарських» губерніях, або в самому осередкові—на Харківщині, власне, в самому Харкові: з 761 господаря з наймитами Харківщини 604, цеб-то мало не 80%, знаходиться в Харкові; чогось подібного до цього по інших губерніях не помічається. Коли-ж би не цей непівський «прорив» у Харкові, то розподіл головніших груп господарів проходив би через усі губернії в повній протилежності розподілу робітників: губернії з міцним, досить

кваліфікованим робітництвом мають найслабіший шар «господарів з найманими робітниками» і, навпаки,—в губерніях з найслабшим робітництвом «неп» має найбільшу силу. Це надзвичайно характерна риса, і, нам здається, що причини її цілком полягають у тому, що нова економічна політика є в першу чергу радянською, і, що державний капіталізм віддає приватній ініціативі тільки те, чим незручно володіти йому самому.

VII

Залишилося, таким чином, тільки дві групи, що про них досі не говорилося докладно: «особи вільних професій» і «інші».

До перших належить 16.848 техніків і педагогів (67,3⁰/о), 3.311 артистів і адвокатів (13,2⁰/о) і 4.895 службовців релігійних культів (19,5⁰/о). Коли-б була опублікована докладніша диференціяція—можна було-б щільніш наблизитися й до «соціальної» суті цієї групи. Але й без того видно, що маємо діло або з тими, кого знов покликав до життя «неп», або-ж з, так званим, «духовенством», цеб-то пережитком старовини.

«Інші» складаються з дуже різноманітних елементів. Тут знаходяться й уламки старого, й паростки будучини, й просто, сказати-б так, тимчасові абоненти, що виникли в наслідок економічної кризи і війн.

З загальної кількості в 207.639 д. об. р., 112.073 вдержуються коштами держави й громадських інституцій—це учні різних шкіл, діти установ соцвих'у, інваліди і. т. инш., цеб-то ті, що їм дається певна допомога з боку Республіки за-для того, щоб зробити з них з часом працівників, або з міркувань соціального забезпечення; 20.003 чоловіка—рантьє; 6.216—декласовані елементи (переважно старці); нарешті 69.347—зовсім не показало ніякого заняття.

В загальному складі активного населення особи вільних професій складають 1,3⁰/о, а як що виключити сільське господарство—1,8⁰/о; «інші»—в першому випадкові—11,2⁰/о, і в другому розрахункові—15,5⁰/о.

Такі найголовніші соціальні угруповання міського населення України, як подають їх офіційні видання підсумків перепису 1923 року¹⁾.

Статистика вільна становити собі ті задачі, що їх може вирішити, користуючися властивими їй засобами, прикладаючи певних, сталих методів. З погляду цих засобів і методів можна подати те, що називається «соціальним»²⁾ складом суспільства, збираючи й розроблюючи відомості про професії, відношення людини до певного вигляду праці й становище в праці. Але з погляду сучасного стану суспільствознавства взагалі, неможливо статистично відобразити класову структуру населення. Цілком зрозуміло, що далі опублікування підсумків обслідування й оперування з ними, як з такими, в такому й такому розумінні взятими, статистика йти не може. Але зрозумілий також і інтерес самого громадянства та окремих дослідувачів що-до питань, котрі в'яжуться з розумінням «класи», і так само не

¹⁾ Всі абсолютні числа, що про них нема спеціальних нотаток, узято з «Статист. Бюлет.» Ц. С. У. України за 1923 і 1924 р. Ріжного-ж року вирахування, в тому числі й 0/0⁰/о, здебільшого належать авторові Х.

²⁾ Хоча, звичайно, можна спорити що-до доцільности вживання в даному разі самого терміну «соціальний», що його взагалі вживають з дуже різними змістом та про зовсім не однакові речі.

потребує ніяких виправдувань спроба задовольнити цей інтерес через користування статистичними відомостями. Отже-ж, якраз в цей момент і доводиться сходити з прямих і бездоганих статистичних рейок і потрапляти на мережу тих нечисленних стежок, що з них кожна має простувати до одної мети («класова структура суспільства»), та проте майже всі з самого-ж початку розходяться так далеко, ідуть в таких різних площях, що марна надія чекати, щоб вони колись зустрілися (згадаймо хоч-би «неминучість» класової організації і «солідарність клас» у буржуазних ідеологів і «історичність» тієї-ж організації й «антагонізми клас» у соціалістів). Серед тих стежок, що їх багато прокладено за останні часи, є вже й «большаки», є вже й великі шляхи, що ними йдуть і фаховці-вчені, і публіцисти, куди потрапляє й читач. Ми не маємо наміру прокладати нову стежку, бо певні, що сил наших для того замало. Але ми не зрікаємося інтересу до клас у сучасному міському українському суспільстві, і, керуючися напрямками де-яких «большаків», спираючися на де-які традиції, даємо власну спробу скомбінувати відомості перепису 1923 року в такий спосіб, щоб все-ж-таки задовольнити цей інтерес. Ті-ж «об'єктивні відомості», що їх вище подано, придадуться читачеві для критичного відношення до нашої спроби, що, повторюємо, не може не бути до певної міри «суб'єктивною».

Найменше сумнівів і заперечень викликає поділ усього суспільства на дві антагоністичних частини, що з них одна користується працею другої, не даючи за це відповідного еквіваленту. Суть, звичайно, не в назви-ськах цих частин, а суть у тому, що існування їх проходить так яскраво через всю історію людности, що й остання може бути названа не чим іншим, як історією «боротьби клас». Частина «одержуючих» завжди має тенденцію дивитися на всесвіт і на всю людність, як на виконавців їхньої волі, як на матеріал до задоволення їхніх потреб; відціля походить наївний егоцентризм, спочатку груповий (родовий, сословний і т. инш.), що далі, з розвиненням техніки, з розмежуванням сфер володіння й власности й з удосконаленням форм суспільного життя, перетворюється на індивідуалізм новітніх часів. В цій частині, таким чином, завжди переважають індивідуалістичні тенденції і, умовно, всі групи, що входять до її складу, можна було-б назвати «індивідуалістичними» групами, або класами. Умовно, і маючи на увазі лише технічні цілі, дамо їй цю назву.

Для частини-ж, що віддає свою працю першій без належної компенсації, характерною прикметою являється те, що зусилля поодиноких людей позбутися залежности від визискувачів лише зрідка досягають мети; виробляються нахили боротися спільно, яка форма боротьби в умовах новітнього капіталізму сполучається з цілою ідеологією спільної дії, праці, солідарного життя, ідеологією, що в широкому розумінні цього слова можна назвати колективістичною. Так само умовно залишимо за визискуваною групою цю назву¹⁾.

В цю схему можна ввести й «соціальні групи» українського міського перепису. А що в ньому зовсім особливу роль відіграє сільське господарство, то проведемо, як і давніше, наш принцип поділу на міську групу в стислому розумінні цього слова й на групу сільсько-господарську. Тоді,

1) Виклад поглядів на класовий поділ людности між иншим подано в праці с. Солнцева «Общественные классы», Томск, 1917. Є, здається, й нове, радянське видання цієї дуже цінної роботи.

за нашою схемою, активна частина міського населення розподілиться в такий спосіб:

Назва клас і груп	Все активне насе- лення міст		В т о м у ч и с л і :			
	абсол.	0/00	Чисто-міська частина		Сіль.-господар. частина	
			абсол.	0/00	абсол.	0/00
Р а з о м ¹⁾	1.777.067	100,0	1.263.615	100,0	513.452	100,0
А. Колективістич. клас						
разом	976.843	54,9	969.460	76,7	7.383	1,4
В тому числі:						
1) робітники	471.825	26,5	464.442	36,8	7.383	1,4
2) служники	58.593	3,3	58.593	4,6	—	—
3) службовці	334.352	18,8	334.352	26,5	—	—
4) на утриманні державн. інстит.	112.073	6,3	112.073	8,8	—	—
В. Індивідуалістич. клас						
разом	800.224	45,1	294.155	23,3	506.069	98,6
В тому числі:						
1) господарі всіх груп .	447.226	25,2	220.902	17,5	226.324	44,1
2) допомог. члени родин .	301.725	17,0	21.980	1,7	279.745	54,5
3) рантє	20.003	1,1	20.003	1,6	—	—
4) декласовані	6.216	0,4	6.216	0,5	—	—
5) особи вільних про- фесій	25.054	1,4	25.054	2,0	—	—

Нема чого й казати, що поділ цей дуже недосконалий, як недосконалою буває всяка схема, в яку доводиться вкладати живе життя.

Більш сталим він являється там, де кожна класа має найбільш виразний вигляд, де принципи, покладені в основу поділу, набувають особливої сили.

Навряд чи можна суперечатися проти віднесення до першої класи всіх робітників і служників: мимо всяких звязків їх з дрібною власністю, особливо в формі володіння маленькими шматочками ґрунту або хатою для власного користування, мимо всяких пережитків і уламків індивідуалістичної й власницької ідеології, обидві групи відрізняються найміцнішим виявленням тяжінням до колективізму і мають цілком пролетарський, в широкому розумінні, характер. Менше це можна сказати про службовців. Серед них власницькі й буржуазні елементи мають далеко більше поширення й більшу силу.

Через те приналежність до одної класової формації серед них не дуже виразно накреслюється. Але ми не маємо змоги ні виділити, ні зважити цих елементів, тим більше, що маємо ми службовців не буржуазних урядів, а рядянської держави. Отже-ж, не можна навіть вживати звичайного способу поділу службовців на дві чи де-кілька складових частин, що з них одні тягнуть до груп власницьких і нетрудових, другі, навпаки, солідаризуються з робітництвом і являються їх класовими спільниками при капіталістичному устрою. Не можна саме через те, що—це-ж загальновідомий факт—на найвищих ступенях адміністративної драбини стоять у нас майже виключно представники найсвідомішої частини пролетаріату, переважно

¹⁾ Сюди не входить 69.347 осіб, що не показали своєї професії зовсім.

члени комуністичної партії. В таких умовах не може й бути протиставлення службового «верху» службовому «низу», бо для «низу» це значило-б увійти у протиріччя з самим собою. Можна говорити лише про певну інертність службовців, про панування над де-якими з них ідеології старого часу, сказати коротко, про ту стару спадщину, що її багато ще в нашому побуті, та що доживає вже віку. Підрахувати прихильників і оборонців цієї спадщини—це не наша задача. Але наш обов'язок підкреслити ще раз, що коли є взагалі серед службового персоналу усіх держав тенденція звязувати свою долю з долею урядів, свої інтереси—з інтересами урядів, то і в радянських державах ця тенденція виявляється, і що класова позиція службовців буде вирішатися класовою позицією уряду. Що-ж до останньої, то про це, здається, не може бути двох думок, навіть і серед людей ворожого нам табору. Таким чином, віднесення всіх службовців у цілому до однієї класи з робітниками зовсім не є насильством над фактами нашого життя.

З таких саме, приблизно, міркувань, до пролетарської групи зараховано всіх, кого держава утримує на свої кошти. Переважна кількість належить тут до шкільної молоді, що її соціальне становище вияснюється раніш, ніж дати їй допомогу. Ясно, з яких саме елементів вона складається.

Боюся, що моє бажання, об'єктивно розподілити індивідуалістичну й колективістичну частини суспільства не задовольнятиме тих, хто хотів би не «образити власників», і викличе нарікання з боку тих, хто, занадто фарсуючи події, хотів би бачити на Україні самий пролетаріят: власницькі бо тенденції—тенденції хижі, їх нічим не нагодуєш, а з другого боку—«власників» узято мною справді трохи широко. Отже-ж до них зараховано всіх найдрібніших «господарів одинців», що користуються власним «знаряддям» у праці, всяких ремісників, торговців «рознощиків», візників, шевців, сільських господарів при половині й чверті десятини землі, а, крім того, всіх допомагаючих членів родин, що про їх господарську незалежність виникає завжди чимало сумнівів. До всієї цієї групи можна цілком приложити все те, що звичайно прикладається до відповідних груп у капіталістичному суспільстві, різко виділяючи «верх» і «низ». Верх складається, як ми бачили, з 7.321 господаря з найманими робітниками. Решта—«низ», що й досі ще не вспів ні продертися вгору, ні спролетаризуватися; певна частина з них—просто паупері, які через занепад економічного життя рятуються власними силами від голоду й при першому-ж попиті на робочі руки потягнуться густою масою на фабрики й заводи. Почасти в тому, що вони перебувають в лавах власників, винен не тільки повільний темп нашого економічного відродження, але й певна інертність цієї групи, її не вміння перейти до іншої праці, нехоть одмовитися од тієї крихти «власности», що нею володіють, певний, нарешті, консерватизм професії, що перешкоджає навіть об'єднанню в спілки, артілі, товариства трудового типу. Досить роздивитися, скільки у нас скрізь, особливо по правобережних містечках, всякого роду «купців», досить відвідати не тільки наші ринки, але й просто пройтися по вулицях великого міста, щоб зобачити, як цей консерватизм професії, як ця доживаюча віку спадщина тримається своїх яток з голками й нитками, з карасином, сірниками й махорочним папером, або «усовершенствованими зажигалками» й т. инш., або перегорожує панелі з корзинами насіння, діжками льоду, або виглядає в розчинені вікна квартир, закликаючи до купівлі цигарок, квасу й т. инш., досить

на все це глянути, щоб упевнитися, яка та сила—людські звички, як шкодять вони переходу до нових форм суспільного життя. Нема чого й казати, що матеріяльне становище наших робітників часто-густо далеко краще, ніж становище власників цього роду. Ліквідування наслідків війн, піднесення нашого господарства є найкращий спосіб ліквідувати також цих власників.

Допомагаючи членів родини господаря односимо ми до однієї групи з господарями, бо, звичайно, вони засвоїли собі ту-ж ідеологію. Про них можна сказати майже те саме, що вище сказано про господарів. Проте, вже і в теперішній час вони часто-густо солідаризуються з пролетаріатом і скоріш повинні пристати до його лав.

Декласовані не потребують особливих пояснень.

Особи вільних професій в наших умовах, як було вже сказано, сполучаються з «неп'ом».

Підкреслимо, що в той час, коли в пролетарській групі перевага належить безсумнівно, сказати-б так, пролетаріатові, серед власників величезну більшість складає «низ», цеб-то та частина, де класові тенденції слабій виявлені («верх» налічує 7321 госп. з найм. робіт. + 20.003 рантье й 25.054 особи вільних професій, разом, значить, 52.378 чоловіка, або 6,5% всієї групи, а серед чисто-міського населення—17,4%).

Така класова структура українського міського населення. На протилежних кінцях якогось цілого знаходяться дві антагоністичні сили, що розподіляють поміж себе вплив на все те, що розмістилося поміж ними (на переходові, посередуючі групи); в наших умовах накопичення багатств повинно привести до збільшення впливу пролетаріату, а занепад господарства, навпаки, укріпить власницькі тенденції¹⁾. Коли-б населення наших міст було стаціонарним, мала-б майже повна аналогія з тими прадідівськими вісами «кантером», що в ньому чим більше зростає зважуваних «благ», тим менше від «власницького» гачка до центра рівноваги залишається «посередуючі» частини сполучаючого кінці прута, тим більша частина його відходить на бік протилежної гачку «залізної» кулі, що, власне, й виконує головну роботу кантера. Але-ж населення нашого міста не стаціонарно—воно зростає, при чому не тільки від механічного припливу неміської маси, але й від біологічного множення, що відбувається жвавіш якраз серед працюючої маси. Поки що не можна довести цього цілком сталими цифрами, проте вже й тепер можна знайти на те багато вказівок.

Перш за все, природній приріст по 33 головніших містах за 1923 рік рівний 1,3%. По-друге, найбільш індустріялізовані міста, з одного боку (Юзівка, Шахти, Запоріжжя й т. инш.), і з найбільшою вагою сільсько-господарських елементів—з другого (Охтирка, Богодухів і т. инш.), дають і найбільший природній приріст (від 1,8 до 2,2%). Крім того, розглядаючи пересічний склад сім'ї залежно від соціальної приналежності її голови, упевняємось, що коли-б сучасний стан мав тенденцію залишитися й надалі, то зростання міського населення взагалі, а значить і де-яких його соціальних груп, зокрема, проходило-б, головним чином, за рахунок сільсько-

1) В цілому капіталістичне суспільство підлягає тому самому закону, хоча, звичайно, діє він тут в інший спосіб; це, між иншим, приводить до спроб зменшити антагонізми шляхом поділу додаткової вартості з трудовими групами, або взагалі з «соціальними низами».

господарської групи, а почасти—за рахунок робітників: пересічний склад сім'ї по містах України такий:

Робітників	—	4.02	душ об. р. на сім'ю
Службовців	—	3.78	» »
Господарів взагалі	—	4.60	» »
В т. числі зайнятих у с. г.	—	4.77	» »

Господарські групи, що-до складу сім'ї, сильніші за групи пролетарські, але ця перевага здобувається якраз коштами зайнятих у сільському господарстві. Ясно, що сільське господарство по містах може хіба лише жити. Розвиток індустрії буде відщеплювати від сімей сільських господарів все більшу й більшу частину. Ясно також, до чийх лав вона головним чином буде приставати: подивіться лишень, хто переповнює ранішні потяги, що приїзять до Харкова, Києва, Одеси, Катеринослава й т. инш. Це—збіднілі сільські господарі передмісцевих слобід і сел, що їх уже втягло в себе й проковтнуло робітництво. Цей процес має продовжуватися надалі; мусить продовжуватися, бо тісно у нас з землею, навіть і після революції.

А як що так, то буде зростати і «залізна» куля і, поки вдержуватиметься рівновага, все менші й менші частки «посередуючих» залишатимуться біля господарського «гачка».

VIII

Українське місто ще не встигло різко відокремитися від села; це зменшує соціальну диференціацію міста, це м'якчить протилежності й контрасти, це стирає, затьмарює границі поміж окремими соціальними групами. Післявійськовий занепад господарства, почасти-ж і певне нівелювання, що перейшло після революції, затримують виділення міцних і виразних верств. Через те ми зустрічаємось з існуванням багатьох переходових, посередуючих шарів з малозформованими класовими властивостями. Але навіть і в цій порівнюючи слабо-диференційованій масі вже й нині рішучу перевагу мають групи пролетарські й ближчі до них; особливо-ж яскраво виявляється ця перевага серед суто-міської частини населення, де робітники, служники й службовці складають цілих 76,7%. Становище цих груп зміцняється ще й тим, що посередуючі групи мають дуже слабу господарську основу, що не тільки допомагає їхній пролетаризації, але й в рішучі моменти спільному думанню та спільній акції з пролетарськими групами. Крім того—й про це завжди треба пам'ятати—за рахунок, головним чином, цих посередуючих груп (і споріднених з ними сільських елементів) відбувається збільшення й всієї міської маси. Встановлення нормальних господарських умов і дальший розвиток господарства, при тих політичних відносинах і тих ідейних напрямках, що керують життям радянської України, повинні сприяти дальшому зростанню масової пролетарської сили й поширенню пролетарської ідеології.